

Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης, 1912-1970¹

ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΘΕΜΑ της παρουσιάσής μου είναι η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης, από την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος μέχρι την δεκαετία του '70. Θα περιοριστώ εδώ σε ορισμένες παρατηρήσεις και συμπεράσματα που προέκυψαν από τη σχετική έρευνα.

Οι απεικονίσεις των ξένων στα λογοτεχνικά έργα δεν αντιστοιχούν σε εξατομικευμένες περιπτώσεις ατόμων μιας ξένης εθνικής ομάδας, αλλά στις συλλογικές παραστάσεις μιας εθνικής ομάδας για μιαν άλλη, σύμφωνα με τις οποίες κατασκευάζονται στερεοτυπικές εικόνες του ξένου, στηριγμένες στο λόγο της ετερότητας. Με τη σημασία αυτή χρησιμοποιεί τον όρο εικόνα η πολιτισμική εικονολογία, ειδικός κλάδος της συγκριτικής γραμματολογίας².

Ζητούμενο είναι οι όροι υπό τους οποίους η εικόνα του Εβραίου διαμορφώνεται, φορτίζεται και διαδίδεται κατά την εξεταζόμενη περίοδο, σε σχέση με τα ιστορικά, κοινωνικά και λογοτεχνικά συμφραζόμενα³.

Την εικόνα του Εβραίου κατά την προπολεμική περίοδο θα την εξετάσω σε συνάρτηση με τους όρους της «συμβίωσης» Ελλήνων και Εβραίων στην Θεσσαλονίκη. Μετά τον πόλεμο και την καταστροφή του εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης, θα με απασχολήσει ο τρόπος με τον οποίο τα ιστορικά συμφραζόμενα – η γενοκτονία – επηρεάζουν την προπολεμική στερεοτυπική εικόνα του Εβραίου.

Πεδίο της έρευνάς μου είναι έργα στα οποία το λογοτεχνικό πρόσωπο αποτελεί βασικό συστατικό της πλοκής, δηλαδή σε έργα της μυθοπλασίας. Η εικόνα του Εβραίου ως λογοτεχνικού προσώπου στα έργα Θεσσαλονικιών συγγραφέων δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από την εικόνα του Εβραίου στην ευρύτερη πολιτισμική παράδοση, ευρωπαϊκή και ελληνική. Η παράδοση αυτή στηρίζεται στην αναπαραγωγή μύθων που αντιστοιχούν στη συλλογική φαντασία και στην προκατάληψη. Οι μύθοι που τροφοδοτούν το στερεότυπο του Εβραίου εμφανίζονται από την ελληνιστική αρχαιότητα με τη μορφή κατηγορίας, και αναπαράγουν από το Μεσαίωνα στη λογοτεχνία της Ευρώπης έναν τύπο με τα εξής σταθερά επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά: ο Εβραίος είναι ένοχος για τελετουργικό φόνο παιδιών, είναι μάγος-μάγισσα, δηλητηριαστής πη-

γών, τοκογλύφος, προδότης της πατρίδας⁴.

Τα χαρακτηριστικά αυτά που εμφανίζονται σε διάφορες παραλλαγές στα έργα της μυθοπλασίας, αποτέλεσαν σταθερά παράγοντα της δημιουργίας του μυθιστορηματικού ενδιαφέροντος. Μέχρι το 19ο αιώνα υπαγορεύονται από το θρησκευτικό αντι-ιουδαϊσμό, όπως εκφράζεται για παράδειγμα στον τύπο του Σάβυωκ στον Σαίξπηρ, ενώ από το 19ο αιώνα μορφοποιούνται σε μια διαφορετική βάση, του φυλετικού αντισημιτικού λόγου. Ο 19ος αιώνας είναι η περίοδος κατά την οποία γενικότερα η τυπολογία των λογοτεχνικών προσώπων απηχεί τον κανονιστικό επιστημονικό λόγο. Την περίοδο αυτή η νέα επιστημονική αντίληψη για τις κατηγοριοποιήσεις των ανθρώπων με βάση το ιατρικό παράδειγμα και τις θεωρίες της φυσιολογίας και της ευγονικής συνέβαλαν αποφασιστικά στη γένεση της φυλετικής ψευδο-επιστήμης και την καλλιέργεια του αντισημιτικού λόγου⁵.

Στην έρευνά μου έκρινα απαραίτητη την τεκμηρίωση με δημοσιεύματα από τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, και με έργα της παραλογοτεχνίας με αφητηρία ορισμένες χρονολογίες που θεωρώ κρίσιμες για τις σχέσεις Ελλήνων και Εβραίων⁶. Πρόκειται για περιόδους αιχμής στις οποίες η συμβίωση διαταράσσεται σημαντικά. Τότε ακριβώς ο Εβραίος – και η συμβίωση χριστιανών και Εβραίων – γίνεται «θέμα» στις ελληνικές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης.

Ως τέτοιες περιόδους κρίσης προτείνω τις ακόλουθες:

1. 1912-1914. Είναι η περίοδος που ακολουθεί την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα. Οι Εβραίοι, συνεπώς, γίνονται Έλληνες πολίτες. Εντούτοις αναφέρονται στη λογοτεχνία των Ελλήνων χριστιανών πάντα ως «Εβραίοι», δηλαδή ως εθνικοί χαρακτήρες, ως εντόπιοι ξένοι, ως εθνοτικοί Άλλοι. Θα πρέπει να υπενθυμίσω ότι την εποχή της προσάρτησης, οι Εβραίοι σεφαραδίτες, εγκατεστημένοι στην πόλη από το 1492, αποτελούσαν πλειοψηφία σε σχέση με τους Έλληνες. Επίσης, αντίθετα από ό,τι σε άλλες πόλεις της Ευρώπης, η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης ήταν συγκροτημένη όχι ως μειονότητα αλλά ως μια πλήρως διαστρωματωμένη κοινωνία. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η ηγεσία της κοινότητας διατηρούσε παραδοσιακά καλές σχέσεις με την οθωμανική εξου-

σία. Στη συγκεκριμένη περίοδο κρίσης προβλήθηκε ιδιαίτερα στον εβραϊκό τύπο η κακοποίηση Εβραίων από τα ελληνικά στρατεύματα. Αντίστοιχα στον ελληνικό τύπο σχολιάστηκε ένα διάβημα της εβραϊκής ηγεσίας προς τους Αυστριακούς, στο οποίο εκφραζόταν το αίτημα να μεσολαθήσουν ώστε να κηρυχτεί η Θεσσαλονίκη ανεξάρτητη διεθνής πόλη. Ακριβώς την εποχή αυτή δημοσιεύονται φήμες ότι Εβραίοι γιατροί και νοσοκόμες που εργάζονταν σε ένα νοσοκομείο πάσχουν από λέπρα: πρόκειται για μια κατηγορία κατά των Εβραίων που εμφανίζεται από τους ελληνοεθνικούς χρόνους. Παράλληλα ισχύουν και οι λοιπές γνωστές κατηγορίες, με μορφή φήμης, όπως προκύπτει από σχετικό δημοσίευμα του φιλοσημίτη Λέοντος Μακκά⁷. Ο θρησκευτικός και οικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων την περίοδο αυτή περιγράφεται γλαφυρά στο μυθιστόρημα του Γάλλου Jean-José Frappa, *A Salonique sous l'oeil des dieux* (1917).

2.1919-1922. Είναι η περίοδος της εκστρατείας στη Μικρά Ασία και της καταστροφής του μικρασιατικού ελληνισμού. Στη Θεσσαλονίκη κυκλοφορούν φήμες για τη συμμετοχή Εβραίων της Σμύρνης σε σφαγές Ελλήνων, και γενικότερα για συνεργασία με τους Τούρκους. Το 1921 στη Θεσσαλονίκη διαδίδεται η κατηγορία για τελετουργικό φόνο παιδιού, ή αλλιώς για «θυσία αίματος», με αποτέλεσμα την επίθεση σε γειτονιά Εβραίων⁸.

3.1931. Τη χρονιά αυτή η εφημερίδα *Μακεδονία* – συνεργάτης ήταν ο γνωστός αντισημίτης δημοσιογράφος Νίκος Φαρδής – ξεκίνησε μια αντιεβραϊκή εκστρατεία κατηγορώντας ένα από τα ηγετικά στελέχη της σιωνιστικής πολιτιστικής λέσχης των Μακαβαίων για συνεργασία με τον εχθρό – τη Βουλγαρία. Η δυσφημιστική αυτή καμπάνια είχε ως αποτέλεσμα τον εμπρησμό της εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ από την ελληνική εθνικιστική οργάνωση ΕΕΕ⁹. Στο πλαίσιο της καμπάνιας οι Εβραίοι κατηγορούνται ρητά για διεθνή συνωμοσία, δηλαδή προβάλλεται το αρνητικό στερεότυπο του Εβραίου στη μορφή που αποκτά κατά τη δίκη του Ντρέφους και αργότερα, κυρίως στη διάρκεια του μεσοπολέμου, στην Ευρώπη. Την περίοδο αυτή οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης κατηγορούνται ότι αρνούνται να μάθουν την ελληνική γλώσσα, δηλαδή αρνούνται να αφομοιωθούν πολιτισμικά, και αυτό ερμηνεύεται ως εθνική προδοσία. Ήδη από το 1928 είχε κυκλοφορήσει το βιβλίο του αρθρογράφου της εφημερίδας Αριστείδη Ανδρόνικου, *Ο Ιούδας διά μέσου των αιώνων*, στο οποίο παρουσιάζει τα «πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών».

Με αφετηρία τις παραπάνω χρονολογίες, και με βάση τα κείμενα που εξετάσαμε, παρατηρούμε τα εξής:

Μέχρι το 1930, σε έργα της μυθολογίας από Θεσσαλονικιούς συγγραφείς, που ούτως ή άλλως είναι λιγοστά, οι τύποι Εβραίων μετριούνται στα δάχτυλα, όπως στο μυθιστόρημα χωρίς αξιώσεις του Μίνου Λαγουδάκη, *Ο κύριος Παρλεβού φρανσέ και η κυρία Ισσελόγκουα* (1922). Το ίδιο ισχύει και για πρωτοπρόσωπες πραγματολογικές-ιστορικές αφηγήσεις. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η αφήγηση του Γεωργίου Ιορδάνου,

Από τον τάφον των ζωντανών (1921), στην οποία αναφέρεται ένας Εβραίος στις φυλακές του Γεντί-Κουλέ, που χάρη «στο γνωστό εμπορικό δαιμόνιο της φυλής» έστησε παράνομο καπνοπωλείο. Στα έργα αυτά, τα πρόσωπα των Εβραίων ανήκουν στην κατηγορία των προσχηματικών χαρακτήρων, δηλαδή χωρίς κανένα ρόλο στην πλοκή.

Αντίθετα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν λαϊκά μυθιστορήματα με πρόσωπα Εβραίων δημοσιευμένα στις εφημερίδες, σε συνέχειες. Θεωρώ πρωτεύουσα τη σημασία τους για τον ερευνητή, από το γεγονός ότι το λαϊκό μυθιστόρημα απηχεί τις συλλογικές παραστάσεις ενός ευρύτερου αναγνωστικού κοινού στο οποίο απευθύνεται, ενώ παράλληλα αποτελεί ισχυρό ιδεολογικό όπλο στη διαμόρφωση, την ενίσχυση και τη διάδοση των προκαταλήψεων για τον Άλλο.

Θα αναφερθώ σε ένα τέτοιο παράδειγμα. Πρόκειται για το μυθιστόρημα με τον τίτλο *Γιαχουντή*, που δημοσιεύτηκε το καλοκαίρι του 1931 σε συνέχειες στην εφημερίδα *Μακεδονία*, ακριβώς την εποχή που διαδραματίστηκαν τα επεισόδια κατά των Εβραίων, με συνέπεια τον εμπρησμό του συνοικισμού Κάμπελ. Ο πλήρης τίτλος είναι: *Γιαχουντή. Μία περιπετειώδης εβραϊκή ιστορία. Από την τραγωδία του παρελθόντος*. Το όνομα απηχεί το Ιούδας και Ιεχωβάς, με αρνητικές συνδηλώσεις. Πρόκειται για ένα τυπικό λαϊκό μυθιστόρημα, που αναφέρεται σε μια «αληθινή ιστορία» με θέμα τον απαγορευμένο έρωτα μιας Εβραιοπούλας, της Γιαχουντή, καταγόμενης εκ Θεσσαλονίκης και ενός χριστιανού, που αγνόησαν την απαγόρευση της ενδογαμίας. Η ιστορία εκτυλίσσεται στη Ζάκυνθο, όπου είχε μεταναστεύσει η οικογένεια της Γιαχουντή, και εξελίσσεται παράλληλα με τα γεγονότα του 1891 στη Ζάκυνθο και Κέρκυρα, που κατέληξαν σε πογκρόμ εξαιτίας της κατηγορίας για «θυσία αίματος». Ο πατέρας της Γιαχουντή ονομάζεται Μπεν Ρουμπίτι – γνωστό όνομα της εβραϊκής κοινωνίας στη Θεσσαλονίκη – και ο πατέρας του χριστιανού Κατσαμπέλης.

Ο έρωτας των δύο νέων καταλήγει σε τραγωδία, με συνέπεια το θάνατο των δυο ερωτευμένων. Ο ανώνυμος συγγραφέας δημιουργεί την ευκαιρία, στο πλαίσιο αυτής της ιστορίας, να υπογραμμίσει το θρησκευτικό φανατισμό των Εβραίων, την άρνησή τους να αφομοιωθούν, την προσπάθεια διενέργειας εβραϊκής προπαγάνδας με πρόσχημα «φιλολογικές συγκεντρώσεις» που οργάνωνε ο Θεσσαλονικιός πατέρας της Γιαχουντή, ο οποίος κατηγορείται ότι «καλλιέργησε τον εβραϊσμό» στους εξελληνισμένους Ζακύνθιους Εβραίους.

Ιδού πως σχολιάζουν τα γεγονότα οι χριστιανοί: «Οι Εβραίοι αποθρασύνθησαν. Οι Εβραίοι το παράκαναν. Δεν μπορούμε να τους ανεχόμεθα πια. Να φύγουν βρε αδελφέ. Τι συμφέρον έχουμε από την παρουσία των; Ή τοκογλύφοι θα είναι, ή έμποροι υπόπτων ειδών, ή ψλικάτζήδες, ή μεσάι»¹⁰. «Δεν έχουν καμιά πατρίδα και δεν μπορούν ν' αγαπούν καμιά πατρίδα»¹¹. Εκφράζεται επίσης το επιχείρημα ότι εάν τους διώξουν, θα δυσφημίσουν την Ελλάδα. Συνεπώς πρέπει να βρεθούν άλλοι τρόποι «ώστε οι Εβραίοι να γίνουν καλοί Έλληνες» (ό.π.).

Ο σκληρός πατέρας της Γιαχουντή δηλώνει στον Έλληνα Κατσαμπέλη, πατέρα του εραστή της Γιαχουντή, ότι μπορεί να έχει Έλληνες φίλους αλλά δηλώνει: «αγαπώ περισσότερο τη θρησκεία μου. Είμαι φανατισμένος πιστός. Όλοι οι άλλοι είναι στα μάτια μου εχθροί του Ισραήλ. Όλους τους άλλους τους αποστρέφουμαι και μπορώ να τους χτυπήσω αν η θρησκεία μου μού το υπαγορεύσει. Η φίλια την οποία έχω μαζί σου και με άλλους χριστιανούς δεν είναι παρά συμβατική και έτοιμη να σπάσει, να σβήσει, μόλις αντιληφθώ ότι η θρησκεία μου αυτό θέλει»¹².

Στο μυθιστόρημα τίθεται ρητά το ζήτημα της προβληματικής συμβίωσης Ελλήνων και Εβραίων. Ο Έλληνας Κατσαμπέλης, που διακινδύνευσε να συνάψει φιλία με έναν Εβραίο, οδήγησε την οικογένειά του στην καταστροφή. Μπορεί βεβαίως το μυθιστόρημα να εκφράζει το λαϊκό αντισημιτισμό, όμως το ίδιο μοτίβο είναι τόσο ισχυρό ώστε επαναλαμβάνεται, ακόμη και μεταπολεμικά, στο *Τρίτο στεφάνι* (1964) του Κώστα Ταχτσή, ενώ η αδύνατη ερωτική σχέση προβάλλεται και από τον Κοσμά Πολίτη στο μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου* (1963).

Στη δεκαετία του '30, εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη σχέση – και τη συμβίωση – Ελλήνων και Εβραίων στον πολιτισμικό τομέα, παρουσιάζει η έρευνα σε ελληνικά λογοτεχνικά περιοδικά και στα περιοδικά ποικίλης ύλης. Από αυτήν προέκυψαν τα παρακάτω συμπεράσματα.

Στα ελληνικά έντυπα η συμμετοχή Εβραίων είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Ακόμη και οι διαφημίσεις εβραϊκών εμπορικών επιχειρήσεων απουσιάζουν από τα περισσότερα περιοδικά. Εξαιρεση αποτελεί το φιλογερμανικό περιοδικό *Αυγή* του καθηγητή θεολογίας και φιλοσημίτη Νίκου Λούβαρι: αυτός ο συνδυασμός, «παράξενος» για τα σημερινά δεδομένα – και, εννοείται, τις αντίστοιχες σύγχρονες προκαταλήψεις – δεν ήταν σπάνιος σε εκείνη την περίοδο.

Την κατ' εξαιρεση συστηματική συνεργασία ενός Εβραίου σε ελληνικό περιοδικό διαπιστώσαμε στην ετήσια περιοδική έκδοση *Μακεδονικών Ημερολόγιον* του Νίκου Σφενδόνη. Συγκεκριμένα, το περιοδικό φιλοξενεί σταθερά από το 1926-1940 συνεργασίες του λόγιου Εβραίου Ισαάκ Καμπελή, ο οποίος μεταφράζει έργα Εβραίων συγγραφέων και δημοσιεύει μελέτες για την εβραϊκή λογοτεχνία.

Στον τόμο του 1926, σε μετάφραση διηγήματος του Σάχερ Μαζώχ, προτάσσεται σύντομο προλογικό σημείωμα του εκδότη στο οποίο εξηγούνται οι λόγοι της δημοσίευσης μιας μετάφρασης «ξένου» λογοτεχνικού έργου, «κατά παράβαση της αρχής του περιοδικού», επειδή αυτή οφείλεται εις τον Ισραηλίτην λόγιον κ. Ισαάκ Καμπελή, «ένα εκ των πολλών μορφωμένων

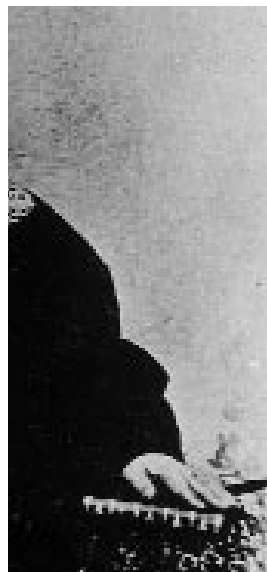
Ισραηλιτών της Μακεδονίας οι οποίοι ήρχισαν να θεωρούν την ελληνική γλώσσα απαραίτητον και αγαπητήν». Ο συντάκτης δηλώνει επίσης την πρόθεση να ενθαρρύνει «την αξιέπαινον προσπάθειαν των φίλων Ισραηλιτών» (σ. 148).

Ο Ισαάκ Καμπελής, Εβραίος ρομανιώτης, γιαννιώτικης καταγωγής, γνωστό αλλά και αμφισβητούμενο πρόσωπο του ελληνικού εβραϊσμού, γνώρισε στη συνέχεια, μέσα από τις τραγικές συγκυρίες της ιστορίας, μια τύχη παραπλήσια με αυτήν του Έλληνα πρωταγωνιστή της Γιαχουντή, του Κατσαμπέλη, που διακινδύνευσε σχέσεις με την ομάδα του Άλλου: ο Ισαάκ Καμπελής κατηγορήθηκε μεταπολεμικά από τη δική του ομάδα για προδοσία, απομονώθηκε και τελικά μετανάστευσε γύρω στο 1950 στις ΗΠΑ. Πρόκειται για ένα τραγικό πρόσωπο.

Η έρευνα για τη ζωή και τη δράση του, ως συγγραφέα και πολιτικού, θα είναι – όπως πιστεύουμε – ιδιαίτερα διαφωτιστική για την πολιτισμική ιστορία της Θεσσαλονίκης του μεσοπολέμου.

Γενικότερα, σε εποχές κρίσης όπως αυτή του 1931 ο ελληνικός ημερησίος τύπος περιλαμβάνει κατ' εξαιρεση δημοσιεύματα τα οποία αναφέρονται εκτενώς σε Εβραίους, κυρίως χρονογραφήματα και ευθυμογραφήματα σε καθημερινή

βάση, στα οποία ο Εβραίος προβάλλεται με στερεοτυπικά χαρακτηριστικά. Σε αυτά οι κατηγορίες είναι υπόρρητες: ο Εβραίος είναι φανατικός, δειλός, παραπονιέται συνεχώς, διογκώνει τις συμφορές του, και κυρίως αρνείται να μάθει την ελληνική γλώσσα.

Γενικότερα, στα ευθυμογραφήματα το θέμα είναι οι απαγορευμένοι έρωτες χριστιανών με Εβραιοπούλες και η άρνηση των Εβραίων να μάθουν ελληνικά. Σε ευθυμογράφημα στη *Μακεδονία*, η ενδογαμία εμφανίζεται να προσβάλλει το ανδρικό ελληνικό φιλότιμο. Στη διάρκεια του εμπρησμού του Κάμπελ, ένας ευθυμογράφος στην εφημερίδα *Μακεδονία* προσφέρει την προστασία του σε μια Εβραιοπούλα αλλά υπό έναν όρο: «Αρκεί να μη μου κοπανάς πια το αιώνιο τροπάριο ότι τον θέλεις να είναι ωραίος, τον θέλεις να είναι Εβραίος, να είναι και Μακαβαίος. Τι διάβολο λοιπόν είμαι εγώ εδώ»¹³. Την ίδια εποχή παρουσιάζεται με μορφή δημοσιογραφικής έρευνας σε συνέχειες και ένα σκάνδαλο, η παράνομη σχέση μιας Εβραίας με μια χριστιανή: προφανώς οι δημοσιογράφοι κατασκευάζουν το αναγνωστικό ενδιαφέρον με διαφορετικούς αλλά και παραπλήσιους τρόπους με εκείνους των μυθιστοριογράφων.

Θα πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι ενώ στη διάρκεια των

γεγονότων του Κάμπελ, η εφημερίδα του λαϊκού κόμματος *Το Φως*, κράτησε μετριοπαθή στάση, όπως άλλωστε προέτρεψε η κυβέρνηση, δημοσιεύει το 1932 μια «έρευνα» σε συνέχειες για τύπους γυναικών με βάση τα εθνικά χαρακτηριστικά, και μεταξί άλλων για τον τύπο της Εβραίας γυναίκας, που αποδίδεται σε έναν Ιταλό, τον Γκ. Στακίνι. «Αι Εβραία εις το εμπόριον του έρωτος είναι ό,τι και οι σύζυγοί των εις τα πλέον διαφορετικά εμπόρια: πολυμήχανες και γεμάτες κατεργαριά, συμπαθείς. Αρκεί μόνον εις αυτάς να βγαίνουν πάντα κερδοσύνες»¹⁴.

Ο συγγραφέας καταλήγει: «Πρόκειται εν ολίγοις για ένα παράξενον πλάσμα που δεν θα γίνει ποτέ πραγματική γυναίκα, πρώτον διότι είναι Εβραία και ακολούθως διότι είναι η γυναίκα ενός Εβραίου. Και τούτο ακόμη πρέπει να λεχθεί χωρίς να αφήνεται κανείς να τυφλώνεται με καμμίαν από τας προλήψεις... Η Εβραία παίρνει ακόμη και όταν δίδεται. Αλλά και αυτό ακόμη δεν είναι τίποτε αν αναλογισθείτε ότι οι Εβραίοι είχαν την πονηριάν να ασπασθούν ένα βάπτισμα το οποίον τους επιτρέπει εις τον έρωτα να προσφέρουν τα πάντα, κάτι λιγότερον από ό,τι δεν συμβουλεύει η φύσις» (ό.π.). Είναι προφανές ότι ο συγγραφέας εκφράζει υπαινικτικά μια κατηγορία διαφορετικού τύπου για τον Εβραίο. Εδώ ο Εβραίος είναι ο σεξουαλικά «έκφυλος». Η κατηγορία του σεξουαλικού εκφυλισμού γίνεται πιο σαφής όταν εξεταστεί σε συνάρτηση με το φόβο για τον ξένο ως φορέα ασθενειών που απειλούν τη διαβίωση της ομάδας. Πρόκειται για μια τυπική αντισημιτική στερεοτυπική εικόνα, στην οποία δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στη χιτλερική Γερμανία, μέσα από τις κατηγορίες κατά των Εβραίων ως φορέων της σύφιλης, που διατύπωσε ο Hitler στο έργο του *Ο αγών μου*¹⁵.

Η περίοδος 1945-1950, δηλαδή αμέσως μετά τη γενοκτονία, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον για την έρευνα. Ο εβραϊσμός της Θεσσαλονίκης, δηλαδή το ένα πέμπτο του προπολεμικού πληθυσμού έχει καταστραφεί ολοκληρωτικά. Είναι επίσης η εποχή που ο κόσμος έχει πληροφορηθεί επίσημα, από τις δίκες της Νυρεμβέργης, για τα ναζιστικά στρατόπεδα και για τον τρόπο εξόντωσης των Εβραίων.

Την περίοδο αυτή, – στην οποία, σημειωτέον, δεν υπάρχουν πλέον αφορμές για κατηγορίες – παρατηρούμε μια εκκωφαντική σιωπή στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο. Δεν εκφράζεται στοιχειωδώς το πένθος. Εδώ θα σημειώσουμε ότι την άνοιξη του 1943, δηλαδή κατά τη διάρκεια των εκτοπισμών, η παράνομη εφημερίδα του ΕΑΜ, *Ελευθερία*, δημοσίευσε μόνο μικρά σημειώματα στην τέταρτη σελίδα¹⁶. Τότε ακόμη, η οργάνωση της τελικής λύσης ήταν γνωστή μόνο από ανεξακριβώτες πληροφορίες. Αλλά ο εκτοπισμός, η Έξοδος των Εβραίων από τη Θεσσαλονίκη αποτελούσε ένα γεγονός ορατό διά γυμνού οφθαλμού.

Στη σιωπή των λογοτεχνών – και των περιοδικών –, εξαίρεση αποτελεί ένα μυθιστόρημα του Βασίλη Δεδούση, που δημοσιεύεται το 1947-8 σε συνέχειες στο περιοδικό *Μορφές*, με τον τίτλο «Ροδόπη»¹⁷. Σ' αυτό γίνεται αναφορά στους διωγμούς και

παρασιάζεται μια Εβραία, η Ζακελίν, που διαθέτει όλα τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά: γυναίκα ελαφρών ηθών, αποτυχημένος γάμος με χριστιανό, καινούργιος έρωτας με χριστιανό και τραγικό τέλος. Έναν εντελώς διαφορετικό χειρισμό, σχετικά με ένα πρόσωπο Εβραίου, επιχειρεί ο Κάρολος Τσίτσεκ σε ένα σύντομο πεζογράφημα στο περιοδικό *Κοχλίας* το 1946¹⁸. Ο συγγραφέας υπονομεύει το στερεότυπο του Εβραίου με μια αφηγηματική τεχνική που αξιοποιεί την παράδοση του εσωτερικού μονολόγου. Τον τίτλο αποτελεί ένας αριθμός, όπως και παλιότερα στο *Νούμερο 31.328* του Ηλία Βενέζη. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τον χριστιανό-αφηγητή να περιφέρεται γεμάτος ενοχές στους δρόμους της Θεσσαλονίκης προσπαθώντας να αποφύγει τον παλιό Εβραίο φίλο του: είναι ο τυπικά αλλοτριωμένος άνθρωπος, όπως ο Ξένος του Camus. Η γενοκτονία μετέτρεψε τους ανθρώπους σε θεατές. Ο Ξένος εδώ δεν είναι πλέον ο Εβραίος: Ξένος τώρα είναι ο ίδιος ο «θεατής», αυτός που «ζητούσε να εξαγοράσει την ησυχία του, τις τύψεις του». Μέσα από αυτή την αντιστροφή των ρόλων βλέπουμε τις δυο όψεις που συνθέτουν τη φωτογραφία του Εαυτού και των φαντασιακών προβολών του για τον Άλλο, σ' αυτό το σύντομο αλλά εξαιρετικής ευαισθησίας κείμενο.

Η σιωπή των Θεσσαλονικιών συγγραφέων θα σπάσει στη δεκαετία του '60, όταν δημοσιεύονται τα διηγήματα του Γιώργου Ιωάννου, συγκεκριμένα το διήγημα «Το κρεβάτι»¹⁹ και, αργότερα μια μαρτυρία του ίδιου για τους διωγμούς των Εβραίων, που την χαρακτηρίζει «χρονικό»²⁰. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση των δύο κειμένων. Στο διήγημα ο συγγραφέας δεν αναφέρεται σε πρόσωπα Εβραίων αλλά σε ένα αντικείμενο, ένα κρεβάτι, που κληρονόμησε από το ληλατημένο σπίτι του Εβραίου φίλου των παιδικών του χρόνων. Το κρεβάτι αυτό γίνεται σύμβολο της ενηλικίωσης και κυρίως της ερωτικής μύησης, στο βαθμό που αποτελεί μεταφορικά προέκταση του σώματος του Εβραίου. Το κρεβάτι, μεταξύ άλλων, συμβολίζει τον απαγορευμένο έρωτα – αλλά όχι πλέον λόγω της φυλετικής διαφοράς. Στη μαρτυρία του ο συγγραφέας περιγράφει την καταστροφή των Εβραίων από μια διαφορετική σκοπιά, αυτήν του αυτόπτη μάρτυρα. Εκθέτει με λεπτομέρειες και λεπτές παρατηρήσεις το μηχανισμό του διωγμού, με έμφαση στη ληλασία των εβραϊκών σπιτιών. Εκφράζει εντούτοις την άποψη ότι πρωτεργάτες της δεν ήσαν Έλληνες χριστιανοί αλλά «γύφτοι», δηλαδή μια επίσης ξένη εθνική ομάδα.

Γενικότερα, η λογοτεχνική αναπαράσταση της γενοκτονίας των Εβραίων δεν απασχόλησε τους λογοτέχνες της Θεσσαλονίκης. Το θέμα εμφανίζεται κυρίως σε αυτοβιογραφικές αφηγήσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η *Τζιοκόντα* του Νίκου Κοκάντζη (1976), μια αυτοβιογραφική αφήγηση με θέμα τον έρωτα ενός χριστιανού και μιας Εβραιοπούλας στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Στο μυθιστόρημα του Νίκου Μπακόλα *Η μεγάλη πλατεία* (1989) τα ζητήματα της συμβίωσης και του διωγμού των Εβραίων τίθενται με εξαιρετική ευαισθησία. Οι αναφορές σε δευτερεύοντα πρόσωπα Εβραίων, όπως στον

Τόλη Καζαντζή, γίνονται επίσης με προσοχή. Το μόνο μυθιστόρημα για τη γενοκτονία, από Θεσσαλονικιοό λογοτέχνη είναι το *Τηλεφωνικό κέντρο* (1971) της Νίνας Κοκκαλίδου-Ναχμία. Πρόκειται για ένα έργο με τη μορφή του Bildungsroman, στο οποίο η συγγραφέας ανασκευάζει ολοκληρωτικά, χάρη σε λεπτούς και ευφρείς χειρισμούς, την προπολεμική στερεοτυπική εικόνα των Εβραίων: το πρόσωπο της Εβραίας ηρωίδας Μυριάμ κατασκευάζεται αντισημιτικά με αυτό της χριστιανής φίλης της Λουκιανής και τα δύο πρόσωπα αλληλοσυμπληρώνονται καθώς ωριμάζουν μέσα από διαφορετικές αλλά παράλληλες τύχες.

Η εξέταση της εικόνας του Εβραίου στα λογοτεχνικά έργα της Θεσσαλονίκης την παραμονή και την επαύριο της γενοκτονίας αποκτά, πιστεύω, ξεχωριστό ενδιαφέρον στο βαθμό που αναφέρεται σε ζητήματα της σχέσης ιδεολογίας και λογοτεχνικής μορφής. Την επαύριο της καταστροφής η ιδεολογική χρήση του στερεότυπου του Εβραίου σαφώς υποχωρεί. Η αρχική σιωπή των λογοτεχνών, θα μπορούσε άραγε να ερμηνευτεί ως αμηχανία; Πιστεύω ότι η ερμηνεία αυτή ισχύει τουλάχιστον για την περίπτωση του Ν. Γ. Πεντζίκη, ο οποίος στη διάρκεια της κατοχής βοήθησε στο έργο της διάσωσης Εβραίων φίλων του.

Καταλήγοντας, θέλω να διατυπώσω την άποψη ότι θα πρέπει να εξεταστούν εκ νέου οι προπολεμικές λογοτεχνικές επιλογές των Θεσσαλονικιών πεζογράφων, και το γεγονός ότι τάχθηκαν εναντίον του ρεαλισμού, δηλαδή εναντίον μιας μυθιστοριογραφίας στηριγμένης εξ ολοκλήρου σε κατασκευές προσώπων, ενώ αντίθετα υιοθέτησαν νεωτερικές τεχνικές όπως ο εσωτερικός μονόλογος. Οι επιλογές αυτές θα πρέπει να εξεταστούν σε σχέση με την ιδιομορφία που παρουσίαζε η πληθυσμιακή σύνθεση της πόλης και με την εμπειρία της συμβίωσης διαφορετικών εθνοτικών μειονοτήτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα «Ourselves and Others: The development of a Greek Macedonian cultural Identity since 1912», που έγινε στην Οξφόρδη στις 5-6 Ιανουαρίου 1995.
2. Ο κλάδος αυτός αναπτύχθηκε τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Για μια παρουσίαση των στόχων και των μεθοδολογικών προβληματισμών του κλάδου βλ. *Europa und das nationale Selbstverständnis. Europe and national Consciousness. L' Europe et la conscience de la nationalité*, επιμ. Hugo Dyserinck και K.U. Syndram, Βόννη 1988, σ. 367-379. Βλ. επίσης Daniel-Henri Pageaux, «De l' imagerie culturelle à l' imaginaire», στο *Précis de littérature comparée*, επιμ. Pierre Brunel και Yves Cheval, PUF, Παρίσι 1989, σ. 133-160.
3. Για τα ιστορικά συμφραζόμενα βλ. Σπίρου Μαρκέτου, «Έθνος χωρίς Εβραίους: απόψεις της ιστοριογραφικής κατασκευής του ελληνισμού»,

4. Βλ. εργασία μου «Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία. Στερεοτυπικές τεχνικές και λογοτεχνία αποδιοπόμησης». *Πρακτικά Α' Συμποσίου ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού*, με θέμα *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα στη Μακρά διάρκεια*, Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995.
5. Βλ. Michael Burleigh και Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany 1933-1945*, Cambridge University Press, Καμπριτζ 1991.
6. Τις σχέσεις αυτές, εξετάζει διεξοδικά ο Bernard Pierron στη διδακτορική διατριβή του *Histoire des relations entre les Grecs et les Juifs de 1821 à 1945*, Πανεπιστήμιο Paris III, 1993.
7. Léon Maccas, *La Grèce et les Israélites*, Athènes 1913.
8. Ο Bernard Pierron έχει καταγράψει πάνω από τριάντα περιπτώσεις κατηγορίας για «θυσία αίματος» στον ελληνικό και εβραϊκό τύπο από το 1840 μέχρι το 1930 σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Ένα τελευταίο «κρούσιμα» αναφέρεται στην Καβάλα το 1932. Τα επεισόδια κατά κανόνα σημειούνταν τη Μεγάλη Εβδομάδα, ό.π., σ. 116-122.
9. Βλ. σχετικά στη Μαρία Βασιλικού, «Εθνοτικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η περίπτωση του εμπρησμού του Κάμπελ», *Ιστορ*, 7 (1994), σ. 153-174.
10. *Μακεδονία*, φ. 6818, (8.7.31).
11. *Μακεδονία*, φ. 6819, (9.7.31).
12. *Μακεδονία*, φ. 6823, (13.7.31).
13. *Μακεδονία*, φ. 6810, (30.6.31).
14. *Το Φως*, φ. 7134, (21.7.1932).
15. Βλ. Adolf Hitler, *Ο Αγών μου*, μετ. Α. Πάγκαλος και Δ. Κωστέλενιος, τ. Α', Έκδοση πλήρης σχολιασμένη [ά.χ.], σ. 327. Η ψύχωση στο ζήτημα αυτό, και γενικότερα η φοβία για τις συνέπειες

της πρόοιξης με το φυλετικά «ακάθαρτο», δηλαδή την αρρώστια, υπήρξε τεράστια στη Γερμανία και πριν από την άνοδο του Hitler. Το 1918 κυκλοφόρησε ένα μυθιστόρημα του Artur Dinter, *Αμαρτία κατά του αίματος*, (*Die Sünde wider das Blut*), στο οποίο μια άρεια γυναίκα ξανθιά, γαλανομάτα, φυλετικά καθαρή, ξελογιάζεται από έναν Εβραίο. Χωρίζει και αργότερα παντρεύεται έναν άρειο. Ιδού όμως που τα παιδιά που γεννιούνται έχουν τυπικά εβραϊκά χαρακτηριστικά. Το λαϊκό αυτό μυθιστόρημα, ένα εντελώς αφελές και σαμπρόζικο ανάγνωσμα πουύλησε εκατοντάδες χιλιάδες αντίτυπα. Ανάλογη τύχη είχαν παρόμοια ρομάντζα στη Γερμανία. 16. *Ελευθερία*, φ. 11 (15.3.1943).
- 17. *Ροδόπη, η γυναίκα με την πολλαπλή ψυχή*, εκδ. περ. Μορφές, Θεσσαλονίκη 1948.
- 18. Κάρολος Τσίτσεκ, «36. 185», *Κοχλίας*, 7-8 (1946) σ. 12.
- 19. Γιώργος Ιωάννου, «Το κρεβάτι», *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1971.
- 20. Γιώργος Ιωάννου, «Εν ταις ημέραις εκείναις», *Η πρωτεύουσα των προσηύγων*, Αθήνα 1984.